

**2018-2019-cu dərş ilində tam orta təhsilin
təmayüllər üzrə təşkil olunduğı ümumi təhsil
müəssisələrinin**

X-XI sinifləri üçün

**“NİTQ MƏDƏNİYYƏTİ”
fakültativ kursunun**

(tövsiyə)
PROQRAMI

Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi
Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutu

**2017-2018-ci dərslər ilində tam orta təhsilin təmayüllər üzrə təşkil
olunduğu ümumi təhsil müəssisələrinin X-XI sinifləri üçün “NİTQ
MƏDƏNİYYƏTİ”
fakültativ kurs
PROQRAMI**

Bakı - 2018

Hazırlayan: **Asif Hacıyev,**
Təhsil İnstitutunun Tədris resurslarının metodologiyası
şöbəsinin müdiri, pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Redakror: **Ənvər Abbasov,**
Təhsil İnstitutunun direktor müavini,
pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

ÖN SÖZ

Ümumtəhsil məktəblərində Azərbaycan dili təlimi qarçısında qoyulmuş başlıca məqsəd hərtərəfli nitq mədəniyyətinə yiyələnmiş gənc nəslin formalaşdırılmasıdır. Fənn proqramının (kurikulumunun) nitqin fəaliyyət növlərini özündə ümumiləşdirən “Dinləyib-anlama və danışma”, “Oxu”, “Yazı” və dilin linqvistik əsasları ilə bağlı ən zəruri bilik və bacarıqları nəzərdə tutan “Dil qaydaları” məzmun xətləri üzərində qurulması təlim prosesində kommunikatıv, linqvistik, kulturoloji səriştələr əldə etmiş şagird şəxsiyyətinin tərbiyə olunaraq müstəqil həyata hazırlanmasını önə çəkir. Nəticəyönümlü, həyati mahiyyət daşıyan belə bir yanaşma ümumi təhsilin bütün siniflərləri, o cümlədən X-XI sinflər üçün işlənilmiş məzmun standartlarında yüksələn xətt ilə sadədən mürəkkəbə doğru əksini tapmışdır. Təmayül siniflərdə dərskənkar məşğələ kimi nəzərdə tutulmuş “Nitq mədəniyyəti” kursu da Azərbaycan dili təlimində qazanılmış bilik və bacarıqların praktik səviyyədə möhkəmlənməsinə, məntiqi və tənqidi təfəkkürə əsaslanan mədəni nitq qabiliyyətlərinin inkişafına xidmət edir. Proqram nümunəvi səciyyə daşıyıb kursu aparan müəllimin peşəkarlığından, şagirdlərin hazırlıq səviyyəsindən asılı olaraq sadələşdirilə və ya dərinləşdirilə bilər. Hər iki halda məşğələlərin keçirilməsi zamanı aşağıdakı vəzifələr diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır:

1) kurs təcrübi mahiyyət daşdığından natiqlik bacarığı ilə seçilən istimai xadimlərin, görkəmli alimlərin, söz ustalarının məruzə və çıxışları dinlənilərək müzakirə edilməli və bu zaman onların nitqinə aydınlıq, cəlbedicilik, inandırıcılıq gətirən xüsusiyyətlər araşdırılmalıdır;

2) ictimai problemlərə və əxlaqi-mənəvi dəyərlərə həsr olunmuş mövzulara aid müsabiqə xarakterli tapşırıqlar verilməli və ən yaxşı çıxışlar müəyyənləşdirilib təhlil edilməlidir;

3)şifahi nitqdə orfoepik normaların, yazılı nitqdə orfoqrafik normaların pozulma halları ilə bağlı fikir mübadiləsinə imkan yaradan disputlar təşkil olunmalıdır;

4) konkret mətn nümunəsi (bədi-publisitik və ya bədi) üzərində müşahidələr aparmaqla fonetik, leksik, qrammatik (morfoloji və sintaktik) nitq normalarını təmin edən vasitələr müəyyənləşdirilməlidir;

5) şagirdlərin gündəlik məişət, ictimai-mədəni və işgüzar həyatda ünsiyyət qurmaq vərdişlərinin inkişafına yönəlmiş bilikləri dərinləşdirilməlidir.

Məşğələlərin təşkili üçün müəllim əvvəlcədən hazırlıq görməli, sinfi didaktik əhəmiyyət kəsb edən elmi, elmi-publisistik, bədi əsərlərlə, ensiklopediyalar, toplular və lüğətlərlə təmin etməlidir. İmkan daxilində məşğələlər kompüterlə təmin olunmuş kabinetlərdə keçirilməlidir. Bu, şagirdlərin kütləvi informasiya vasitələrindən, digər mənbələrdən bəhrələnərək, seçilmiş mövzu ilə bağlı materiallar toplanmalarında, fikir və mülahizələrini dolğun şəkildə ifadə etmələrində böyük yardımçı olacaq. Digər tərəfdən, təlim prosesinin şagirdlərin maraq dairəsinə uyğun canlı və səmərəli təşkilinə şərait yaradacaq.

PROQRAM

X sinif

(34 saat)

Sıra №-si	Mövzular	Saatların miqdarı
1.	Nitq mədəniyyəti ümummmili mədəniyyətin tərkib hissəsi kimi	1 s.
2.	Mədəni nitqə verilən tələblər: nitqin düzgünlüyü və dəqiqliyi	1 s.
3.	Nitqin aydınlığı	1 s.
4.	Nitqin zənginliyi	1 s.
5.	Nitqin ifadəliliyi	1 s.
6.	Şifahi nitqdə vurğu və fasilənin rolu	1 s.
7.	Şifahi nitqdə mimika və jestlərdən istifadə	1 s.
8.	Şifahi nitqdə nitq etiketlərindən məqsədyönlü istifadə	1 s.
9.	Şifahi nitqdə orfoepik normaların gözlənilməsi	1 s.
10.	Sinonimlər nitqi zənginləşdirən vasitə kimi	1 s.
11.	Hikmətli deyimlərin, aforizmlərin nitqdə rolu	1 s.
12-13.	“Mədəni nitq – ünsiyyətdə səmimiyyətin əsasıdır” mövzusunda poelmik söhbət	2 s.
14-15.	“Az söylə, saz söylə” mövzusunda disput	2 s.
16-17.	Şair və yazıçılarımız dilimizin təmizliyi haqqında	2 s.
18.	Yazılı nitqdə orfoqrafik normaların gözlənilməsi	1 s.
19.	Bəzi qrammatik şəkilçilərin yazılışı və deyilişi arasında fərq	1 s.
20.	Dialogi və monoloji nitq	1 s.
21-22.	“Dil xalqın varlığıdır, mədəniyyətidir” (Heydər Əliyev) mövzusunda ən yaxşı məruzənin müzakirəsi	2 s.
23.	Çıxış və ona qoyulan tələblər	1 s.
24-25.	“Ən yaxşı reportaj” mövsusunda müsabiqə	2 s.
26-27.	“Heydər Əliyev natiqliyi” mövsuzunda seminar məşğələ	2 s.
28.	Bədii nitqdə epitetlərdən istifadə	1 s.
29-30.	“Xeyir düşün –xeyir söylə” mövsusunda disput	2 s.
31-32.	“Vətən mənə oğul desə...” vətənpərvəlik mövzusunda məruzə müsabiqəsi	2 s.
33.	Mədəni nitq şəxsiyyətin keyfiyyət göstəricisidir	1 s.
34.	Keçilmişlərin ümumiləşdirilməsi	1 s.

“NİTQ MƏDƏNİYYƏTİ” FAKÜLTATİV KURSUNUN TƏDRİSİNƏ DAİR TÖVSIYƏLƏR

1-ci məşğələ. Nitq mədəniyyəti ümummili mədəniyyətin tərkib hissəsi kimi (1 saat)

Məşğələ “dil”, “nitq”, “nitq mədəniyyəti” anlayışları ilə bağlı şagirdlərin bilik və bacarıqları üzərində qurulur, müzakirə yolu ilə onların dəqiq mənası açıqlanır. Belə bir ideya aşılır ki, mükəmməl quruluşa, zəngin söz ehtiyatına malik Azərbaycan dili inkişaf etmiş dillərdən biridir və onun vasitəsilə istənilən fikri ifadə etmək mümkündür. Hər bir fərdin şəxsiyyət kim formalaşmasında dil amili başlıca rol oynayır. Şəxsiyyətin özünüifadəsində isə dilə hansı səviyyədə yiyələnmə vacib şərt sayılır və düşüncələrin ədəbi dil normalarına uyğun verilməsinə geniş imkanlar açır. Deməli, nitq həm də insanın daxili aləminin göstəricisidir. Bu istiqmətdə aparılan məşğələdə şagirdlər görkəmli şəxsiyyətlərin dil, nitq, söz haqqındakı fikirlərindən nümunələr gətirməklə öz mövqelərini bildirirlər. Bunun üçün müəllim sinfi müvafiq kitab və vəsaitlərlə təchiz etməli, şagirdlərinə onlarla işləmək bacarığı aşılamalıdır.

2-ci məşğələ. Mədəni nitqə verilən tələblər: nitqin düzgünlüyü və dəqiqliyi (1saat)

Müəllim məşğələni bir nitq nümunəsinin səsləndirilməsi ilə başlaya bilər. Şagirdlər dinlədikləri nümunəni xüsusiyyətlərinə görə səciyyələndirib fikir və mülahizələrini bölüşürlər. Müəllim sinfin diqqətini mədəni nitqə verilən tələblərə yönəldərək şagirdlərinə nitqin düzgünlüyü və dəqiqliyi üzərində ayrıca dayanmağı məsləhət görür. İrəli sürülən hər bir fikir qeydə alınır və yekunda nitqin düzgünlüyünü şərtləndirən amillər: dilin fonetik, leksik və qrammatik normaları, nitqdə səbəb-nəticə əlaqəsinin gözlənilmə ardıcılığı, fakt və hadisələrin həqiqiliyi, inandırıcılığı və s. müəyyənləşdirilir və konkret nümunələrlə əsaslandırılır.

Eləcə də nitqin dəqiqliyi ilə bağlı şagird mülahizələri dinlənilir və onu şərtləndirən amillər: söz və ifadələrin yerli-yerində işlədilməsi, sinonim və çoxmənalı sözlərdən (məcazlardan) məqamında istifadə üzə çıxarılır.

Müəllim sinfin maraq dairəsində və gündəmdə olan bir mövzu ilə bağlı kiçik çıxış hazırlamağı da tapşırıla bilər.

3-cü məşğələ. Nitqin aydınlığı (1saat)

Müəllim məşğələni seçdiyi bir nitq nümunəsinin səsləndirilməsi və ya nümayişi ilə başlayır. Nitq nümunəsi dinlənilir və onu səciyyələndirən xüsusiyyətlərlə bağlı fikir mübadiləsi aparılır. Bu dəfə nitqin aydınlığı və gözəlliyi üzərində dayanılır. Nitqə aydınlıq gətirən amillərə danışanın söhbət açdığı obyekt haqqında mükəmməl, hərtərəfli məlumatlara malik olması, həmin məlumatları sadə və anlaşılıqlı cümlələrlə ifadə etməsi, sözlərin tələffüz normasına uyğun səsləndirilməsi daxildir. Mədəni nitqi korlayan amillər sırasında yersiz işlədilən alınma sözlər, dialekt sözlər, vulqarizmlər ayrıca qeyd edilir. Məşğələ zamanı verilmiş hər hansı bir mövzu ilə bağlı (məsələn: “Xeyirxahlıq nədir?”, “Təvazökarlıq yüksək insani keyfiyyətdir” və s.) çıxış hazırlamaq və onu şifahi şəkildə təqdim etmək tapşırığı verilir.

4-cü məşğələ. Nitqin zənginliyi (1saat)

Məşğələ şagirdlərin seçimi ilə müəyyənləşən, yaxud müəllim tərəfindən təklif olunan bir mövzu ilə bağlı məruzənin, çıxışın və ya bədii mətn nümunəsinin dinlənilməsi ilə başlanır. İmkan daxilində müasir texniki vasitələrdən istifadə olunması məqsədəuyğun hesab edilir. Görkəmli ictimai xadimlərin, yaradıcı insanların çıxışlarının dinlənilməsi ilə yanaşı, kiçikhəcmli bədii-publisistik mətnin müəllim və ya şagirdlərdən biri tərəfindən ifadəli oxunması da mümkündür. Təhlilə cəlb edilən çıxış haqqında fikirlər dinlənilir və onu səciyyələndirən xüsusiyyətlər qeyd olunur. Müəllim bu dəfə nitqin zənginliyi üzərində dayanır. Nitqin zənginliyi dil vasitələrinin, xüsusilə söz ehtiyatının genişliyi, rəngarəngliyi, bədiiyliyi ilə ölçülür. Nitqdə sinonimlərdən, antonimlərdən, məcazlardan, frazeoloji birləşmələrdən, aforizmlərdən yerli-yerində istifadə nitqin zənginliyindən xəbər verir. Belə bir nəticəyə gəlinir ki, nitqin zənginliyi

natiqin dünyagörüşündən, mütaliə qabiliyyətindən, dilimizin söz ehtiyatına bələdlik səviyyəsindən çox asılıdır. Nitqin zənginliyi həm də intonasiyaya düzgün riayət edilməsi ilə əlaqəlidir. Cəsin tembrindən, tonundan, fasilədən, vurğudan faydalanmaq dinləyicilərin natiqə diqqətlə qulaq asmalarını təmin edən vasitələrdəndir. Ən əsası, nitqin zənginliyi nitqin dolğun məzmununda olması ilə şərtlənir.

Müəllim aktual bir mövzu ilə bağlı kiçik çıxış hazırlamağı uşaqlara tapşırır. Yekunda müzakirə keçirilir, qalib müəyyənləşdirilir.

5-ci məşğələ. Nitqin ifadəliliyi (1saat)

Məşğələ seçilmiş bədii mətn nümunəsinin səsləndirilməsi ilə başlayır və yenidən iştirakçılar tərəfindən səciyyələndirilir. Diqqət nitqin ifadəliliyi üzərinə yönəldilir. Nitqə ifadəlilik verən vasitələr: intonasiya, söz ehtiyatını rəngarəngliyi, emosional çalarlar, mimika və jestlərdən düzgün istifadə halları konkret məqamlarla izah olunur. Şagirdlər arasında sevdikləri şeir nümunəsinin ifadəli oxusu ilə bağlı müsabiqə təşkil olunur və hər bir ifaya münasibət bilirlir.

6-cı məşğələ. Şifahi nitqdə vurğu və fasilənin rolu (1saat)

Verilən suallar əsasında şagirdlər belə qənaətə gəlirlər ki, nitq şifahi və yazılı formalara malikdir. Bu formaların hər birinin isə özünəməxsus cəhətləri, keyfiyyətləri mövcuddur. Şagirdlər şifahi bir nitq parçasını və yaxud müəyyən mövzu ilə bağlı sinif üzvlərindən birinin çıxışını dinləyib fikir mübadiləsi edirlər. müəllim şifahi nitq üçün səciyyəvi olan vurğu və fasilə haqqında şagirdlərinin fikir və mülahizələrini öyrəndikdən sonra bədin mətn nümunələrinin ifadəli oxunması prosesinə keçir. (Həmçinin “Mən məktəb direktoru olsaydım...”, yaxud “Mən bələdiyyə sədri seçilsəydim...” mövzularından birində çıxış hazırlamaq tapşırıla bilər.) Yekunda çıxışlar məşğələnin mövzusuna uyğun təhlilə cəlb edilir və ən yaxşılardan qeyd olunaraq alqışlanır.

7-ci məşğələ. Şifahi nitqdə mimika və jestlərdən istifadə (1 saat)

Şagirdlərin seçimi əsasında müəyyən bir mövzu ətrafında (məsələn, “Bizim şəhərin (qəsəbəninn, kəndin) hansı problemləri var və onları necə aradan qaldırmaq olar?)) çıxışlar təşkil olunur. Hər bir çıxışı səciyyələndirən cəhətlər qrup üzvləri tərəfindən qeydə alınır. Müəllim məşğələni müxtəlif şəxslərin video görüntüləri ilə davam etdirir. Hər bir natiq üçün xarakterik zahiri əlamətlər göstərilir. Mimika və yestlərin fikrin aydın və anlaşıqlı çatdırılmasında, ifadəli verilməsində oynadığı rol şərh olunur. Şagirdlərdən bir neçəsinin bədii mətn nümunəsinin ifadəli oxusu dinlənilir və bu zaman onların mimika və yestlərdən necə faydalandıqları ilə bağlı fikir mübadiləsi aparılır.

8-ci məşğələ. Şifahi nitqdə nitq etiketlərindən məqsədyönlü istifadə

(1 saat)

Motivasiya məqsədilə tanınmış bir ictimai xadimin və ya yaradıcı şəxsin (şair, yazıçı, alim, rəssam, rejissor və b. sənət adamlarının) çıxışından müəyyən hissə nümayiş etdirilir. Şagirdlər natiqin çıxışa necə başladığı, necə bir auditoriya qarşısında çıxış etməsi ilə bağlı fikirlərini söyləyirlər. Nitq etiketlərinin növləri, xüsusən görüşmə, müracit və ayrılma etiketləri haqqında fikir mübadiləsi edilir. Konkret etiket nümunələrindən istifadə etməklə müəyyən çıxışlar hazırlamaq tapşırılır və ən yaxşı çıxış dəyərləndirilir.

9-cu məşğələ. Şifahi nitqdə orfoepik normaların gözlənilməsi (1 saat)

Şagirdlərə şifahi nitq üçün xarakterik cəhətləri qeyd etmək tapşırılır və diqqət orfoepik normalara yönəldilir. Bu zaman orfoepik normalarla bağlı Azərbaycan dili dərslərində qazandıqları biliklər, məlumatlar yada salınır. Bir mətn nümunəsinin əvvəlcə səssiz oxunması, sonra isə ucadan oxunması həyata keçirilir. Şagirdlərin yol verdikləri orfoepik nöqsanlar qeyd olunur və onların hansı səbəblər nəticəsində baş verdiyi izah edilir. Məşğələ verilmiş mətn nümunəsinin orfoepik normalara uyğun oxudulması ilə davam etdirilir və şagirdlərdə şüurlu ifa mədəniyyəti formalaşdırılır.

10-cu məşğələ. Sinonimlər nitqi zənginləşdirən vasitə kimi (1 saat)

Müəllim nitqi zənginləşdirən vasitələrin yada salınması ilə məşğələni başlayır və diqqəti sinonimlərə yönəldir. Şagirdlər sinonimlər haqqında bildiklərini qeyd edirlər. Bir mətn nümunəsi təhlilə cəlb olunur və buradakı sinonim sözlər, ifadələr müəyyənləşdirilir. Müəllim seçilmiş sinonimlərin hansı məqsədlə işlədildiyini, onların nitqə gətirdikləri çalarları sadalamağı tapşırır. Beləliklə, müəyyənləşdirilir ki, sinonimlər:

- nitqdə təkrarlardan qaçmağa şərait yaradır;
- fikrin daha dəqiq ifadəsini təmin edir;
- nitqin lüğət ehtiyatını zənginləşdirir;
- nitqin cazibədarlığına, ifadəliyinə geniş imkanlar açır.

Məşğələ seçilmiş bir mövzu ilə bağlı çıxış hazırlamaqla davam etdirilir. Bu zaman sinonimlərdən necə istifadə edildiyi dəyərləndirilir.

11-ci məşğələ. Hikmətli deyimlərin, aforizmlərin nitqdə rolu (1 saat)

Nitqi zənginləşdirən vasitələr bir daha yada salınır. Müəllim bədii əsərin və ya bir maraqlı çıxışın mətninin təhlil edilməsini tapşırır. Bu zaman mətndə istifadə olunmuş atalar sözü, məsəl, hikmətli deyim, aforistik ifadələrə diqqət yetirilməsi önə çəkilir və onların mətnin məzmunca dolğun alınmasındakı rolu müəyyənləşdirilir. Müəllim sifə konkret bir mövzu ilə bağlı çıxış və ya məruzə hazırlamağı tapşırır. Nitq nümunəsində hikmətli deyimlərdən məqsədəuyğun şəkildə istifadə edilməsi xüsusi qeyd olunur. Yekunda çıxışlar (bu fərdi və qrup işi kimi də yerinə yetirilə bilər) dinlənilir və tapşırığın şərtinə uyğun dəyərləndirilir. Məqsəd qalibi müəyyənləşdirmək deyil, şagirdlərdə müvafiq sərişlərin formalaşdırılması olmalıdır.

12-13-cü məşğələlər. “Mədəni nitq – ünsiyyətdə səmimiliyin əsasıdır”

mövzusunda polemik söhbət (2 saat)

Müəllim öncə qrup üzvləri arasında polemika aparmağın şərtlərini dəqiqləşdirib lövhədə yazdırır:

- mövzudan kənara çıxmamaq;
- fikirlərini yığcam ifadə etmək;

- tərəf müqabilinin çıxışını kəsməmək;
- nitqdə kobud ifadələrə yol verməmək;
- əvvəlki fikri davam etdirmək və ya əks argument gətirməklə təkzib edib yeni bir fikri irəli sürmək;
- çıxışda əsaslandırılmış mülahizələr söyləmək və konkret sübutlar gətirmək;
- konkret nəticəyə gəlmək.

Müəllim özü və ya şagirdlərdən biri polemik söhbətdə aparıcı kimi çıxış edə bilər.

14-15-ci məşğələlər. “Az söylə, saz söylə” mövzusunda disput (2 saat)

Şagirdlər dil dərslərində disputun aparılması ilə bağlı öyrəndikləri qaydalar bir daha xatırlanır və yazı taxtasında yazdırılır. Sonra sinif dəyirmi masa şəklində təşkil olunur. Müəllim disputun mövzunu elan edir: “Az söylə, saz söylə”.

Çalışmaq lazımdır ki, belə bir mövzuda təşkil olunan disputda şagirdlər klassiklərimizin söz haqqında söylədikləri fikirlər, şeir parçaları səsləndirilsin. Az, lakin mənalı sözlə fikrin daha dəqiq və məntiqli verilməsi məqamları üzərində fikir mübadiləsi aparılsın. Birinci məşğələ izahlar, axtarışlar, şərhlər üzərində qurulmalı, ikinci məşğələ isə disputun təşkili ilə həyata keçirilməlidir.

16-17-ci məşğələ. Şair və yazıçılarımız dilimizin təmizliyi haqqında (2 saat)

Məşğələ Azərbaycan dilinin lüğət tərkibi haqqında şagird biliklərinin təkrarlanması ilə başlanır. Dil və nitqin qarşılıqlı əlaqədə olması, birinin digəri üçün zəmin yaratması faktları önə çəkilir. Dilin təmizliyi bu dildən istifadə edən hər bir şəxsin vətəndaşlıq borcu kimi qeyd olunur. Müəllim sifə belə bir tədqiqat mövzusu verir: “Şair və yazıçılarımız dilimizin təmizliyi haqqında”. Bunun üçün, imkan varsa, internet resurslarından, imkan yoxdursa, müəllimi əvvəlcədən seçib sifə təqdim etdiyi kitablardan istifadə oluna bilər. Şagirdlər birinci məşğələdə şair və yazıçılarımızın fikirlərini seçib qeyd edir və müvafiq mətn hazırlayırlar. Bu tapşırığın qrup şəklində

yerinə yetirilməsi daha məqsədəuyğudur. İkinci məşğələdə qrup üzvlərindən biri çıxış edir. Məruzə digər qrup üzvləri tərəfindən təhlil edilir.

18-ci məşğələ. Yazılı nitqdə orfoqrafik normaların gözlənilməsi (1 saat)

Şagirdlər şifahi nitqi səciyyələndirən xüsusiyyətləri yada salmaqla yazılı nitq üzərinə keçirlər. Yazılı nitqdə orfoqrafik normaların gözlənilməsinə bir tələb kimi əməl edilməsinin vacibliyi önə çəkilir. Müəllim orfoqrafik normalara nələrin aid edilməsi ilə bağlı məqamları qeyd etməyi və lövhədə yazılmasını tapşırır. Bunlara aiddir:

- sait və samitlərin yazılışı;
- şəkilçilərin yazılışı;
- mürəkkəb sözlərin yazılışı;
- mürəkkəb adların yazılışı;
- ixtisarların (abreviaturların) yazılışı;
- sözün sətirdən-sətrə keçirilməsi.

Müəllim konkret bir mövzu ilə bağlı kiçik bir məruzə hazırlamağı sinfə tapşırır. Verilmiş konkret vaxt ərzində yerinə yetirilən yazı nümunəsi cütlük arasında dəyişdirilməklə yoxlanılır və yazıda yol verilmiş xarakterik orfoqrafik səhvlər müəyyənləşdirilir. Beləliklə, fikrin təhrif olunmasında orfoqrafik səhvlərin rolu aydınlaşdırılır və məlum qaydalara əməl edilməsinin vacibliyi əsaslandırılır.

19-ci məşğələ. Bəzi qrammatik şəkilçilərin yazılışı və deyilişi arasında fərq (1saat)

Nitqin düzgünlüyünü yaradan vasitələr xatırlanır. Şifahi nitqdə orfoepik normalar, yazılı nitqdə isə orfoqrafik normalara əməl edilməsinin vacibliyi önə çəkilir. Şifahi nitqi xarakterizə edən cəhətlər sırasında onun təbiiliyini, canlı xalq dilinə yaxınlığı xüsus qeyd edilir. Müəllim tərəfindən seçilmiş bir neçə nitq nümunəsi dinlənilir. Bəzi sözlərin, şəkilçilərin yazılışına uyğun tələffüz edilməsi xüsusi qabardılır və belə şəkilçilər şagirdlər tərəfindən müəyyənləşdirilir. Bunlar aşağıdakı cədvələ uyğun qeydə alınır:

Belə yazılır	Belə deyilir
-dır ⁴ xəbərlik şəkilçis	- dı ⁴

-sınız ⁴ şəxs şəkilçisi	-siz ⁴
-ıq, -ik, -uq, -ük şəxs şəkilçiləri	-ıx, -iy, -ux, üy (qeyd: y və onun kar qarşılığı)
-----	-----

Şagirdlər müvafiq şəkilçiləri seçməklə cədvəli tamamlayırlar. Daha sonra verilmiş mətn nümunəsinin oxusu ilə şagirdlərdə müvafiq bacarıqlar formalaşdırılır.

20-ci məşğələ. Dialoji və monoloji nitq (1 saat)

Nitq formasına görə monoloji və dialoji olmaq üzrə 2 yerə ayrılır. Müəllim bu nitq formalarını səciyyələndirən xüsusiyyətlər üzərində müzakirə təşkil edir. Məlum olur ki, dialoji nitq iki şəxs arasında növbələşən danışıqdır, monoloji nitq tək bir nəfərə məxsus danışıqdır. Dialoji nitqdə suallardan, yarımçıq cümlələrdən, xitablardan, modal sözlərdən geniş istifadə olunur. Bəzən fikir mimika və jestlər vasitəsilə qarşı tərəfə çatdırılır. Monoloji nitq, adətən, mühazirə, məruzə, çıxış formlarında həyata keçirilir. Müəllim konkret mövzu ətrafında monoloji və dialoji nitq formalarında fikir mübadiləsi aparılmasını və bunlardan hansının daha məqsədəuyğun olmasını müəyyənləşdirməyi tapşırır. Yekunda belə bir nəticəyə gəlinir ki, dialoji və monoloji nitqin seçilməsi şəraitdən, problemin qoyuluşundan, dinləyicilərin maraq dairəsindən də asılıdır. Bununla belə qoyulan məqsədə nail olunmasında onlar arasında ciddi fərq özünü göstərmir.

21-22-ci məşğələlər. “Dil xalqın varlığıdır, mədəniyyətidir” (Heydər

Əliyev) mövzusunda ən yaxşı məruzənin müzakirəsi (2 saat)

Müəllim dilin ictimai həyatda rolu haqqında şagird biliklərinə istinad etməklə məşğələyə başlayır. Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi bərqərar olunmasında mühüm rol oynayan tarixi şəxsiyyətlərin adları müəyyənləşdirilir. Ümummilli lider Heydər Əliyevin bu sahədəki xidmətlərinə diqqət yetirilir. Şagirdlərə onun məşhur “Dil xalqın varlığıdır, mədəniyyətidir” fikri ətrafında məruzə hazırlamaq tapşırılır. Birinci məşğələdə məruzə üçün materiallar seçilir və yazılmasına şərait yaradılırsa, ikinci məşğələdə yenidən üzərində iş aparılmaqla zənginləşdirilməsi, düzəlişlər edilməsi,

artıq fikirlərin çıxarılması, tamamlanması həyata keçərilir. Bu iş qrup şəklində də yerinə yetirilə bilər. Yekunda məruzələr dinlənilir və səciyyəvi cəhətlər qeyd olunur.

23-cü məşğələ. Çıxış və ona qoyulan tələblər (1 saat)

Monoloji nitqin ifadə formaları yada salınmaqla məşğələ başlanır. Müəllim belə bir izahat verir ki, çıxışlar müəyyən tədbirlərdə edilən məruzələr ətrafında təşkil olunur. Çıxışlarda məruzənin aktuallığı, məzmunu, qoyulan problemin hansı səviyyədə şərh, inandırıcılığı, reallığı zəruri hesab edilir. Eyni zamanda çıxışların

- yığcam olması;
- mövzu ilə bağlılığı;
- məruzədə deyilənlərə münasibəti əks etdirərsə tələb olunur.

Müəllim kiçik bir məruzə ətrafında şagird çıxışlarını təşkil edir və qoyulan tələblərə nə dərəcədə riayət edildiyini şagirdlərin özlərinin qiymətləndirməsinə şərait yaradır.

24-25-ci məşğələlər. “Ən yaxşı reportaj” mövsusunda müsabiqə (2 saat)

Müəllim şagirdlər arasında telejurnalistika sənətinə, xüsusən də aparıcılığa maraq səviyyəsini öyrənir. Şagirdlərin müxtəlif telekanallarda aparılan verilişlərdən daha çox hansılarını bəyəndiklərini soruşur. Şagirdlər öz münasibətlərini bildirirlər. Həmin verilişlərin sevilməsində aparıcıların rolu haqqında fikir mübadiləsi edilir. Qruplara seçdikləri mövzu, problemlə bağlı reportaj hazırlamaq və onu təqdim etmək tapşırılır. Müsabiqə şəklində təşkil olunan bu məşğələnin 1-ci saati onun hazırlanmasına, yəni mövzunun seçilməsinə, ssenarinin yazılmasına, 2-ci məşğələ isə reportajın təqdim edilməsinə həsr olunur.

26-27-ci məşğələlər. “Heydər Əliyev natiqliyi” mövsuzunda seminar məşğələ (2 saat)

Müəllim elmi mövzulara həsr olunmuş məruzələrin konfrans, seminar, dəyirmi masalar şəklində təşkil edilməsinə diqqəti yönəldir. Elmi seminarların aparılma qaydasını şərh edir və bugünkü məşğələnin elmi seminar formasında aparılmasını elan

edir. Seminarın mövzusu “Heydər Əliyev natiqliyi” kimi müəyyənləşdirilir. Bunun üçün heç də bütün şagirdlərə deyil, yalnız maraqlı olanlara məruzə hazırlamaq tapşırılır. Digər şagirdlərin dinləyici qismində iştirakı və məruzə ətrafında çıxış edəcəkləri qeyd olunur. Məruzənin hazırlanmasında qrup üzvləri birgə iştirak edirlər. Birinci məşğələdə həm də məruzənin strukturu, məqsədi, məzmunu ilə bağlı fikir mübadiləsi aparılır. İkinci məşğələdə isə hazırlanmış məruzələr qrup liderləri tərəfindən oxunur və digər qrup üzvlər öz çıxışları ilə ona münasibət bildirirlər.

28-ci məşğələ. Bədii nitqdə epitetlərdən istifadə (1 saat)

Şagirdlər nitqə bədiilik, emosionallıq gətirən məqamları, dil vasitələrini qeyd etməklə mövzu üzərinə istiqamətləndirilir. Bədii təsvir vasitəsi kimi epitetin mahiyyəti şərh edilir. Tanınmış şair və yazıçılardan birinin əsəri oxunur və burada hansı epitetlərdən istifadə olunduğu müəyyənləşdirilir. Daha sonra müəllim konkret mövzu ilə bağlı bir kiçik mətn nümunəsi hazırlamağı tapşırır. Ən uyğun və orijinal epitetdən istifadə olunan mətn seçilərək dəyərləndirilir.

29-30-cu məşğələlər. “Xeyir düşün – xeyir söylə” mövsusunda disput (2 saat)

Şagirdlər artıq disputun keçirilmə qaydası haqqında məlumatlandırılıblar və müəyyən vərdişlərə malikdirlər. Disput üçün mövzunun seçilməsi şərti səciyyə daşıyır. Əsas odur ki, sinfin maraq dairəsində olsun. “Xeyir düşün – xeyir sözlə” disput mövzusu, əslində, təfəkkür və nitq arasında məntiqi əlaqəyə söykənir. Nitq təfəkkürün, düşüncənin ifadə formasıdır və insanın bir şəxsiyyət olaraq mahiyyətini əks etdirir. Bu mövzuya həsr olunmuş disput şagirdlərin düşüncə, söz və əməl arasında hansı bağlılığın olduğu haqqında mülahizələri üzərində qurulur və onların mənəvi cəhətdən zənginləşməsi ilə yanaşı, nitq qabiliyyətlərinin inkişafına xidmət edir.

31-32-ci məşğələlər. “Vətən mənə oğul desə...” vətənpərvərlik mövzusunda məruzə müsabiqəsi (2 saat)

Artıq şagirdlər məruzə hazırlamaq vərdişlərinə müəyyən dərəcədə yiyələnmişlər. Müəllim məruzə mövzularının müxtəlif problemlər həsr oluna bilməsini qeyd etməklə,

vətənpərvərlik mövzusunun günümüz üçün daha aktual olduğunu elan edib bunun səbələri ilə bağlı şagirdlərinə öz mülahizələrini bildirməsini tapşırır. Yenə də sinif qruplara bölünür, müsabiqə mövzusu elan edilir və yerinə yetirilməsinə başlanılır. İkinci məşğələdə məruzələr oxunur, çıxışlar edilməklə məruzələr qiymətləndirilir. Bu zaman müəllim çıxışların obyektiv olmasına xüsusi diqqət yetirməlidir.

33-cü məşğələ. Mədəni nitq şəxsiyyətin keyfiyyət göstəricisidir (1 saat)

Müəllim kurs boyu şagirdlərin mədəni nitq haqqında hansı bilik və bacarıqlara yiyələndikləri barəsində sorğu təşkil edir. Şagirdlər öz münasibətlərini bildirirlər. Müəllim hər bir fərdin şəxsiyyət kimi formalaşmasında hansı amillərin önəmli əhəmiyyət kəsb etməsi ilə bağlı fikir mübadiləsi təşkil edir. Məşğələnin əsas ideyası mədəni nitqin insanın ictimai və şəxsi həyatında oynadığı mühüm rolun müəyyənlişməsi ilə əlaqələndirilir. Söylənilən fikir və mülahizələr şagirdlərin ümumi inkişafını xarakterizə edir. Müəllim qrup üzvlərinə kursun əhəmiyyəti, burada qazanılan bacarıqlar, səriştələr barəsində bir qəzet nömrəsi hazırlamağı tapşırır.

34-cü məşğələ. Keçilmişlərin ümumiləşdirilməsi (1saat)

Müəllim kursun məzmun və formaca təkmilləşdirilməsi yolları haqqında şagirdlərin baxışlarını, təklif və rəylərini öyrənir. Yeni tədris ilində onlara uğurlar arzulayır və daim düşünərək danışmağı, nitqlərinə nəzarət etməyi tapşırır.

XI sinif

(34 saat)

Sıra	Mövzular	Saatların miqdarı
------	----------	-------------------

№-si		
1.	Nitq mədəniyyəti və onun əsas cəhətləri	1 s.
2.	Azərbaycan dili – milli varlığımız və əvəzsiz mənəvi sərvətimizdir	1s.
3-4.	Bədii qiraət	2 s.
5.	“Az danışmağın gözəlliyi” mövzusunda diskussiya	1 s.
6.	Nitqin formaları. Monoloji nitq	1 s.
7.	Dialoji nitq	1 s.
8.	Nitq etiketlərindən düzgün istifadə qarşılıqlı anlaşmanın mühüm şərti kimi	1 s.
9.	Mətn – şifahi niqtin ifadə forması kimi	1 s.
10.	Şifahi nitqə necə hazırlaşmalı	1 s.
11 -12.	Təqdimat – şifahi nitq forması kimi	2 s.
13-14.	Nitqdə ədəbi dil normalarının gözlənilməsi	2 s.
15.	“Artıran söz qədrini sidq ilə qədrin artırır...”	1 s.
16.	Mədəni nitqdə leksik normanın pozulduğu məqamlar	1 s.
17-18.	Bədii mütaliə – nitqin zənginliyinin əsası kimi	2 s.
19- 20.	Reportaj hazırlamaq bacarıqları	2 s.
21-22.	“Xeyirxahlıq – bəşəri dəyərdir” mövzusunda disput	2 s.
23.	Natiqlik – sənətdir	1 s.
24-25.	Yazılı nitq	2 s.
26-27.	Yazılı nitqdə orfoqrafik normaların gözlənilməsi	2 s.
28-29.	Nitq və üslub	2 s.
30.	H. Əliyev natiqliyi	1 s.
31-32.	Bədii qiraət	2 s.
33-34.	Mədəni nitq şəxsiyyəti səciyyələndirən mühüm göstərici kimi	2 s.

**“NİTQ MƏDƏNİYYƏTİ” FAKÜLTATİV KURSUNUN
TƏDRİSİNƏ DAİR TÖVSIYƏLƏR**

1-ci məşğələ. Nitq mədəniyyəti və onun əsas cəhətləri (1 saat)

Müzakirə-söhbət şəklində qurulan bu məşğələdə müəllim, ilk növbədə, şagirdlərin dil və nitq anlayışları ilə bağlı biliklərinə istinad edərək, nitq mədəniyyəti haqqındakı təsəvvürlərinə bir aydınlıq gətirməlidir. Ümumi mədəniyyətin tərkib hissəsi kimi nitq mədəniyyətinə yiyələnməyin hər bir vətəndaş qarşısında qoyulmuş mühüm tələb olduğu açıqlanmalıdır. Şəxsiyyətin ictimai həyatda nüfuz qazanmasında, davranışında, özünü ifadə etməsində mühüm rol oynayan mədəni nitq amilini təmin edən cəhətlər (düzgünlük, dəqiqlik, aydınlıq, ifadəlilik, təmizlik, zənginlik, yığcamlıq və s.) üzərində dayanılmalı, gözəl nitqə yiyələnməyin faydası barəsində söylənilmiş müdrik kəlamlar, hikmətli deyimlər xatırlanmalı, müzakirə edilməlidir.

Müzakirələr qruplar arası dialoq şəklində də aparıla bilər. Bu zaman görkəmli söz ustalarının, dilçi alimlərin, ictimai xatimlərin əsərlərindən götürülmüş nümunələrə istinad edilməlidir. Müəllim müzakirə prosesini izləməli, ona lazımı istiqamət verməli, yeri düşdükcə, mədəni nitqə yiyələnməyin faydası ilə bağlı deyilmiş sitatlar gətirməklə fikir mübadiləsini dolğunlaşdırmalıdır.

2-ci məşğələ. Azərbaycan dili – milli varlığımız və əvəzsiz mənəvi sərvətimizdir (1 saat)

Məşğələ disput şəklində aparıla bilər. Mövzu elan edildikdən sonra şagirdlərin müvafiq mənbələr, xüsusilə də “Azərbaycan dili” haqqında verilmiş dövlət fərmanları ilə tanış olmalarına, onlar üzərində iş aparmalarına vaxt ayrılmalıdır. Bundan sonra hər bir şagird Azərbaycan dili haqqında təəssüratlarını yoldaşaları ilə bölüşməlidir. Müəllim çalışmalıdır ki, söylənilən fikirlər bir-birinin məntiqi davamı kimi irəli sürülsün, təkrar xarakteri daşmasın. Fikirlərin çevik və aydın ifadəsi, dil normalarına uyğunluğu nəzarətdə saxlanılmalıdır. Lakin hər bir şagirdə fikrini ifadə etmək imkanı yaradılmalıdır. Yanlış fikr və mülahizələrə, nöqsanlı nitqə digər şagirdlərin özləri münasibət bildirməli, düzəlişlər edilməlidir. Bu cür yanaşma həm Azərbaycan dili haqqında şagird biliklərinin dərinləşməsinə, həm də təcrübi əsasda nitq qabiliyyətlərinin, müzakirələrdə iştirak etmək mədəniyyətlərinin formalaşmasına zəmin yaradır.

3-4-cü məşğələlər. Bədii qiraət (2saat).

Məşğələlər görkəmli söz ustalarımızın, məsələn: S.Vurğunu, S. Rüstəmin, M.Şəhriyarın, Ə. Vahid, B. Vahabzadənin, Z. Yaqub və b.-nin ifasında səslənən poeziya nümunələrinin dinlənməsi ilə başlanıla bilər. Müəllim şagirdlərin diqqətini müəlliflərin ifa tərzinə, intonasiya elementlərindən (temp, vurğu, pauza və s.) istifadə texnikasına, həmçinin əgər ifa videogörüntülərlə müşahidə olunursa, jest və mimikanın səslənən nümunələrin məzmun və ideyasının çatdırılmasındakı roluna yönəldir. Bütün sinif və ya qruplar üzrə aparılan müzakirə prosesində müşahidələrin nəticələri təhlil edilir və hər bir sənətkar üçün səciyyəvi olan xüsusiyyətlər göstərilir.

Daha sonra şagirdlərin ifasında sevib-seçdikləri və ya müəllimin təqdim etdiyi nümunələr ifadəli oxunur, müsbət cəhətlər qeyd edilməklə buraxılan nöqsanlar nəzərə çarpdırılır.

Növbəti məşğələdə isə S.Nəcəfov, A.Qaradağlı, H.Əbluc, S.Rzayev, M. Mirzə, Ə.Yusifqızı, A.Bayramov kimi tanınmış qiraət ustalarının ifasında şeir nümunələri dinlənilir. Klassik və müasir ədəbiyyatımızı təmsil edən və müxtəlif vəznlərdə (əruz, heca və sərbəst şeir) yazılmış şeir janrlarına aid bu nümunələr dinləndikdən sonra şagirdlər tərəfindən konkret göstəricilər üzrə təhlilə cəlb edilir. Şagirdlər qiraət ustasının yalnız özünəməxsus ifa tərzində dayanmaqla ədəbi tələffüz normalarını gözlənməsi məqamları şərh edilir. Məşğələ şagirdlərin söylədikləri və ya oxuduqları şeir nümunələri ilə davam etdirilir və yenə də hər bir ifa təhlil edilir.

5-ci məğələ. “Az danışmağın gözəlliyi” mövzusunda diskussiya (1saat).

Müəllim mövzunu N. Gəncəvinin “Sözündə çoxluğa qoyma yer olsun, Birin yüz olmasın, yüzün bir olsun” beytini epiqraf gətirməklə başlayaraq, dahi şairin “Leyli və Məcnun” poemasının girişində verdiyi “Az danışmağın gözəlliyi” parçasını şagirdlərin birinin ifasında səsləndirir. Sinif iki qrupa ayrılır və gözəl nitqə xas xüsusiyyətlərlə bağlı arqumentli mülahizələr irəli sürülməklə davam etdirilir. Müəllim diskussiyanın aparılmasına, yəni mövzu ilə bağlılığına, hər bir qrupun ayrılmış vaxt müddətində növbə ilə çıxışına nəzarət edir. Öncə diskussiyanın gedişatı qaydaları

müəyyənləşdirilir. Qarşı tərəflər arasında aparılan müzakirədə fikirlərin məntiqiliyi, ardıcılığı xüsusi olaraq önə çəkilir və təkrar fikir söyləndikdə çıxış saxlanılaraq qarşı tərəfin nümayəndəsinə verilir. Bu şərtlər daxilində həyata keçirilən müakirə prosesi sonda yekunlaşdırılaraq, gözəl nitq üçün xarakterik olan cəhətlər: yığcamlıq, mövzu ilə bağlılıq, konkretlik, sözdən qənaətlə istifadə və s. məsələlər ayrıca qeyd edilir.

6-cı məşğələ. Nitqin formaları. Monoloji nitq (1 saat).

Müəllim şagirdlərin Azərbaycan dili dərslərində nitq formaları: monoloji və dialoji nitq haqqında biliklərinə istinad edərək məşğələni H. Cavid, C. Cabbarlı, S. Vurğun və digər görkəmli sənətkarlarımızın dram qəhrəmanlarının monoloqlarının səsləndirməsi ilə davam etdirə bilər. Müzakirə prosesində həmin monoloqlardan çıxış edərək monoloji nitqi səciyyələndirən əsas əlamətlər: auditoriyanın nəzərə alınması, natiqin psixoloji durumu, daxili hiss və duyğuların ifadəsi, səsin ucalığı, müraciət formaları və s. kimi məqamlar təhlil edilir.

7-ci məşğələ. Dialoji nitq (1 saat).

Dialoji nitq iki və daha artıq iştirakçının danışmaq forması kimi şagirdlərə təqdim olunur. Konkret mövzu ilə bağlı diskussiya təşkil etməklə dialoji nitq üçün xarakterik cəhətlər müəyyənləşdirilir, yaxud həmin cəhətlər müəllim tərəfindən öncədən nitqdə riayət edilməsi vacib tələblər kimi göstərilməklə cümlələr arasında dialoq təşkil olunur. Bu zaman fikrin çevikliyi və məntiqiliyi, sadə və yarımçıq cümlələrdən istifadə, nitq etiketlərinin gözlənilməsi, qarşı tərəfin sözünü kəsmədən fikrin axıra qədər dinlənilməsi, intonasiya ünsürlərindən, jest və mimikadan məqsədyönlü istifadə kimi məqamlar qabardılır. Müəllim dialoqları müasir gəncləri düşündürən problemlər üzrə qurmağa çalışmalıdır, məsələn: “Hansı sənət və ya peşə maraqlıdır?”, “Müasir gəncliyin problemlərini nədə görürsən?”, “Xeyirxahlıq nədir?” və s. Müəllim KİV-də bəzi dialoq iştirakçılarının emosional çıxışlarını xatırlamaqla qarşılıqlı anlaşmanın vacib şərti kimi həmsöhbətlər arasında münasibətlərin səmimiyyətinə diqqəti yönəltməlidir. Dialoqda inandırma qabiliyyəti, gətirilən arqumentlərin yetərliyi xüsusi qeyd edilməlidir.

8-ci məşğələ. Nitq etiketlərindən düzgün istifadə qarşılıqlı anlaşmanın mühüm şərti kimi (1 saat).

Müəllim əvvəlki məşğələdə dialoji nitqlə bağlı yekun nəticələri bir daha uşaqların köməyi ilə xatırlamalıdır. Müsahibə, diskussiya, disputlarda istifadə olunan görüşmə, müraciət, ayrılma və s. nitq etiketləri sadalanmalı və onların ünsiyyətin qurulmasındakı rolu haqqında fikir mübadiləsi aparılmalıdır. Müəllim qrupların hər birinin nitq etiketlərindən düzgün yararlanaraq səhnəciklər vasitəsilə nümayiş etdirməsinə nail olmalıdır. Xüsusilə gündəlik məişətimizdə, mağazada, nəqliyyatda, kitabxanada, elə məktəbin özündə müxtəlif nəsli və cinsi təmsil edən insanlar arasında hansı müraciət formalarından istifadə olunma məsələsi üzərində ayrıca dayanmaq lazımdır. Neqativ hallar, onların anlaşmaya mənfi təsiri qeyd edilməlidir. Xoş söz, mehriban münasibət, uyğun müraciət forması etik münasibətlərin başlıca şərti kimi dəyərləndirilməlidir. Müəllim yeri düşdükcə kinofilmlərdən fraqmentlər nümayiş etdirməklə qoyulan problemə şagirdlərin münasibətini öyrənməlidir.

9-cu məşğələ. Mətn – şifahi niqtin ifadə forması kimi (1saat).

Məşğələ “Sağlam həyat tərzini” və ya müasir gəncləri üçün sosial maraq doğuran hər hansı bir mövzuda hazırlanmış mətnin dinlənilməsi üzərində qurulur. Müzakirə mərhələsində mövzunun aktuallığı, cəmiyyət üçün nə dərəcədə faydalı olması məsələləri açıqlanır. Daha sonra müəllim diqqəti mövzunun ifadə olunduğu mətnə yönəldir. Mətnin bitkinliyini təmin edən vasitələr: məna və kompozisiya bütövlüyü, mətnini hissələri: giriş, əsas (inkişaf) və nəticə hissəsi üçün səciyyəvi cəhətlər təhlilə cəlb edilir. Həmçinin mətnin tərkib hissələrini bağlayan vasitələr üzərində dayanılır. Bundan əlavə, mətndə əsas fikrin çatdırılmasında mühüm rol oynayan açar sözlər, aparıcı ideyaları ifadə edən cümlələr araşdırılır. Müzakirə prosesindən sonra konkret vaxt müddəti ərzində eyni və ya yaxın bir mövzuda yazılı bir mətn hazırlamaq tapşırılır. Daha tez yekunlaşdırılan 1-2 təqdimat dinlənilir və bütün siniflə təhlil edilir.

10-cu məşğələ. Şifahi nitqə necə hazırlaşmalı (2saat).

Ünsiyyət prosesi olan nitqin dinləyicilər tərəfindən yaxşı qarşılanması onun məzmunundan asılıdır. Məzmunlu nitq natiqin şəxsiyyəti, onun dünyagörüşü, təhsili, hətta mənəvi aləmi, əxlaqı haqqında müəyyən təsəvvür yaradır. Müəllim nitqin məzmunlu alınması ilə bağlı ilkin şərtlər üzərində dayanır və nitqə qabaqcadan hazırlanmasının vacibliyini önə çəkir. Bu zaman nələrə diqqət yetirilməsi, hansı məlumatların toplanması ilə bağlı şagirdlərin fikir və mülahizələri öyrənilir. Nitqə hazırlıq mərhələsində əhəmiyyət kəsb edən mənbələrdən, hikmətli deyimlər, atalar sözləri, görkəmli şəxslərə məxsus sitatlardan istifadə məsələləri izah olunur. Nitqin məzmunlu alınması üçün işçi planının tutulması, aparıcı fikirlərin tezislər şəklində yığcam ifadə olunması və ümumiləşdirici fikrin ortya qoyulması məsələləri şərh olunur. Bundan sonra şagirdlərin maraq dairəsində olan hər hansı bir mövzu ilə bağlı (məsələn, “Yaşlılara qayğı hamının vicdani borcudur”) söyləyəcəkləri nitqin planı tutdurularaq təhlil edilir.

11-12-ci məşğələlər. Təqdimat – şifahi nitq forması kimi (2saat).

Müəllim seçilmiş mövzu ilə bağlı hazırlanmış mətnin dinləyicilərə analıqlı şəkildə çatdırılmasında natiqin məruzə, çıxış, yaxud müsahibə şəklində aparılmasının vacib rol oynadığını irəli sürür. Belə formalardan biri kimi təqdimatdan istifadənin müasir dövr üçün daha aktual olduğu qeyd edilir. Təqdimatlar üçün xarakterik cəhətlər şagirdlərlə birgə müzakirə prosesində müəyyənləşdirilir. Əsas cəhətlər: mövzu üçün başlığın orijinallığı, ideyaların tezislər şəklində ifadəsi və onlara verilən şərhlərin aydınlığı və yığcamlığı, tezis və şərhlərin multimedia materialları ilə müşayiət olunması, yəni slaydlaşdırılması, nəticələrin və istifadə olunan ədəbiyyatın göstərilməsi nəzərə çatdırılır. Təqdimata məxsus əsas məqamlar açıqlandıqdan sonra qrup üzvlərinə seçdikləri hər hansı bir mövzuda (mövzu seçimində çətinlik yaranarsa, müəllim prosesə müdaxilə edə bilər) təqdimat hazırlamaq tapşırılır. Multimedia imkanları əlçatan olmadığı hallarda şagirdlərin özləri əyani nümunələr hazırlayıb təqdimatlar edə bilər.

Növbəti məşğələdə bu iş davam etdirilməli və qrupların hazırladıqları təqdimatlar dinlənilərək müzakirə edilməlidir.

13-14-cü məşğələlər. Nitqdə ədəbi dil normalalarının gözlənilməsi (2 saat).

Mövzuya mədəni nitqə qoyulan tələblərin xatırlanması ilə başlamaq lazımdır. Müəllim şagirdlərin mədəni nitqə verilən tələblərə (düzgünlük, dəqiqlik, aydınlıq, ifadəlilik, təmizlik, zənginlik, yığcamlıq və s.) dair biliklərindən çıxış edərək ədəbi dil normaları üzərində dayanır. Fonetik, leksik və qrammatik normalaların gözlənilməsi mədəni nitqi səciyyələndirən başlıca xüsusiyyət kimi qeyd edilir və həmin normaları təmin edən dil hadisələri: sait və samit sələrin tələffüzü, vurğu, bəzi şəkilçilərin tələffüzü, cümlədə mübtəda ilə xəbər arasındakı uzlaşma əlaqəsi və s. nümunələr göstərilməklə bir daha konkretləşdirilərək yada salınır. Sınıf 2 qrupa bölünür və onlara müəllim tərəfindən təklif olunan bir şeirin ifadəli oxusunu hazırlamaq tapşırılır. Müəllim elə bir seçim etməlidir ki, qrup üzvlərindən hər birinin şeirin bir bəndini ifadəli oxumaq imkanı olsun. Hər qrup qarşı tərəf üzvlərinin ifası ilə bağlı fikirlərini söyləyir, xüsusilə ədəbi tələffüzdə yol verilən nöqsanlar şərh olunur. Bu iş növbəti məşğələdə də davam etdirilir.

15-ci məşğələ. “Artıran söz qədrini sidq ilə qədrin artırır...” (1saat).

Müəllim M. Füzulunu söz qəzəlindən götürülmüş bu misranın daxil olduğu beyti lövhədə yazır və şagirdlərin dahi şairimizin aşılamaq istədiyi ideya ilə bağlı təəssüratlarını sinif yoldaşları ilə bölüşməyi tapşırır. Diskussiya şəraitində keçən məşğələdə sözün mahiyyəti, mədəni nitqdə oynadığı rol ətrafında fikir mübadiləsi aparılır. Bundan sonra müəllim şairin “Söz” rədifli qəzəlini beyt-beyt oxutdurub şərh olunmasını təklif edir.

16-cı məşğələ. Mədəni nitqdə leksik normanın pozulduğu məqamlar (1saat)

Müəllim nitqdə qarşılıqlı anlaşmanın baş tutmasında sözün mühüm dil vahidi kimi daşdığı funksiya üzərində dayanır və ona məxsus əlamətləri, mənə növlərini siniflə birlikdə bir daha yada salır. Sözün mənasına bələd olmaq, ondan məqamında, yerli-yerində istifadə etmək nitqin düzgünlüyünə, zənginliyinə, təmizliyinə təsir edən amillər kimi qeyd olunur. Müəyyənləşdirilir ki, dialekt, vulqar və əcnəbi dillərə məxsus sözlər nitqdə leksik normanın pozulmasının başlıca göstəriciləridir. Eləcə də sözlərin

yerində işlədilməməsi nitqi korlayan fakt kimi nəzərə çarpdırılır və müəllimin əvvəlcədən hazırladığı mətn üzərində iş aparılır (məsələn, C. Məmmədquluzadənin “Bizim “obrazovanni”lər” felyetonu).

17-18-ci məşğələlər. Bədii müəllim – nitqin zənginliyinin əsası kimi (2 saat)

Müəllim məşğələni sinif şagirlərinə verdiyi belə bir sualla başlayır: “Son dövrdə hansı bədii əsərləri oxumusunuz?” Çıxış edənlər oxuduqları bədii əsərlər haqqında: müəllifi, mövzusu, məzmunu, ideyası, bədii məziyyətləri barəsində yığcam məlumat verirlər. Müəllim onların daha hansı əsərləri oxumaq istədiklərini soruşur və müəllimin onların həyatında, dünyagörüşlərində hansı izlər buraxdıqları barəsində kiçik bir çıxış hazırlamağı tapşırır. Növbəti məşğələdə seçmə üsulla müəyyən çıxışlar dinlənilir və müzakirə olunur.

19-20-ci məşğələlər. Reportaj hazırlamaq bacarıqları (2 saat)

Müəllim ictimai həyatda baş verən hadisələr haqqında operativ məlumatların verilməsində, informasiyanın çevik yayılmasında reportajların mühüm rol oynadığını qeyd edir. Müzakirə prosesində belə bir nəticəyə gəlinir ki, reportajlarda yalnız fakt və hadisələr nəzərə çatdırılmır, onlar təhlil edilir, cəmiyyətə, ətraf aləmə müsbət və mənfi təsiri üzə çıxarılır. Reportaja xas xüsusiyyətlərdən biri həqiqəti əks etdirməsidir ki, informasiya bolluğu ilə əhatə olunmuş müasir cəmiyyətimiz üçün bu olduqca vacibdir. Sinif bir neçə qrupa bölünür, respublikanın və ya məktəbin yerləşdiyi bölgənin (rayonun, kəndin) ictimai həyatında baş verən hadisələr, keçirilən mədəni və idman tədbirləri ilə bağlı reportaj hazırlamaq tapşırılır. Konkret vaxt müddəti (5-7 dəqiqə) ayrılmış reportajlar təqdim olunur. Yekunda aparıcıların nitqi, hadisələri təqdim etmə qabiliyyətləri xüsusi olaraq təhlilə cəlb olunur. Əgər məktəbdə radio qovşağı fəaliyyət göstərsə, ən yaxşı reportaj nümayiş etdirilə bilər.

21-22-ci məşğələlər. “Xeyirxahlıq – bəşəri dəyərdir” mövzusunda disput (2 saat).

Müəllim dahi şairimiz Nizaminin “Bacarsan, hamının yükünü sən çək, Ən böyük şərəfdir insana kömək” beytini disputun epigrafi kimi elan edir və onun dəyirmi

masa formasında təşkilini irəli sürür. Dəyirmi masanın aparıcısı kimi özü və ya fəal şagirdlərdən biri çıxış edə bilər. Başlıca diqqət fikirlərin mövzuya uyğunluğu, dolğun məzmun daşması, müasir həyatla bağlılığı və gözəl, axıcı nitqlə müşayiət olunmasıdır. Disputda mövzuadan kənara çıxma halları, təkrarçılıq baş verərsə, aparıcı tərəfindən çıxış dayandırılır və söz başqa iştirakçıya verilir. Növbəti məşğələdə disput şagirdlər tərəfindən dəyərləndirilir, daha hansı məqamlara toxunmağın vacib olduğu, müsbət cəhətləri qeyd olunur.

23-cü məşğələ. Natiqlik – sənətdir (1saat).

Müəllim nitqi gözəl, ədəbi normalara uyğun insanların bir qisminin natiq kimi tanındığını qeyd edərək belə bir fikri önə çəkir ki, natiqlik həm də bir sənətdir. Bu sahədə peşəkar fəaliyyət göstərən şəxslər haqqında müəyyən məlumat verildikdən sonra müasir dövrün tanınmış ictimai xadimlərinin, sənət adamlarının nitqi yazılmış nümunələr dinlənilir və yaxud videoyazısı nümayiş etdirilir. Şagirdlər onların nitqinə məxsus xarakterik cəhətləri göstərməklə təhlil edirlər. Daha sonra müəllimin onlara təqdim etdiyi mətn nümunələri oxunur. Oxu düzgünlük, ifadəlilik baxımından qiymətləndirilir.

24-25-ci məşğələlər. Yazılı nitq (2 saat).

Nitq şifahi və yazılı formalarda ifadə olunur. Şifahi nitq orfoepik normalarla, yazılı nitq isə orfoqrafik normalarla tənzimlənir. Müəllim ictimai dəyərləri əks etdirən mövzuda kiçik bir çıxış hazırlamağı tapşırır. İlk mərhələdə çıxışın yazılı mətni üzərində iş aparılır. Mətnin strukturu belə bir sxemə uyğun olmalıdır: fikir və mülahizələri əks etdirən tezislər → onları faktlarla arqumentləşdirən şərhlər → yekun nəticələr. Tapşırığın yerinə yetirilməsinə ayrılmış vaxtın tamamından sonra çıxışlar dinlənilir və bütün siniflə birgə təhlil edilir. Bu proses növbəti məşğələdə də davam etdirilir.

26-27-ci məşğələlər. Yazılı nitqdə orfoqrafik normaların gözlənilməsi (2 saat).

Müəllim şagird yazılarından çıxış edərək daha xarakterik nöqsanlar üzərində dayanır. Üslubi, məntiqi, qrammatik səhvlərlə yanaşı, sözlərin düzgün yazılışı ilə bağlı orfoqrafik səhvlər üzərində ayrıca dayanılır. Buraxılan səhvlərin orfoqrafiya qaydalarının gözlənilməməsindən irəli gələn qeyd edilir və səciyyəvi məqamlar üzərində dayanılır. Yaxşı olar ki, son nəşr “Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti” şagirdlərə təqdim edilsin və burada verilmiş bəzi vacib qaydalar oxunaraq nümunələrlə şərh olunsun. Müəllim şagirdlərin orfoqrafiya qaydalarına nə dərəcədə bələd olduqlarını yoxlamaq üçün kiçik həcmli imla da yazdırıla bilər. Bu zaman mətn orfoepik normalara uyğun orta sürətlə diqtə edilməlidir. Maraqlı olsun deyə yazı işləri cütlər arasında bölünərək yoxladılmalıdır. Buraxılan xarakterik nöqsanlar (o cümlədən punktuasiya ilə bağlı səhvlər) ümumiləşdirilib səbəbləri izah edilməlidir.

Növbəti məşğələdə “Dosta məktub” adlı yazı işi yerinə yetirilir və yenə də cütlər arasında bölünərək təhlil olunur.

28-29-cu məşğələ. Nitq və üslub (2 saat)

Şagirdlər artıq Azərbaycan dili dərslərində üslub, növləri və onları səciyyələndirən xüsusiyyətlər haqqında müəyyən biliklər əldə etmişlər. Müəllim həmin bilgilərə istinad etməklə müxtəlif nitq situasiyalarında üslubi amillərin nəzərə alınması məsələlərinə toxunur və təqdim etdiyi mətn nümunələrinin (imkan olarsa, səs yazılarının) hansı üsluba aid olduğunu müəyyənləşdirməyi tapşırır. İş qruplarla iş formasında yerinə yetirilməlidir. Belə ki, bədii, publisistik, elmi, məişət, rəsmi üsluba aid mətn nümunələri üçün xarakterik cəhətlər şagirdlərin özləri tərəfindən müəyyənləşdirilir.

Növbəti məşğələdə mövzu bir qədər konkretləşdirilərək bədii, siyasi və akademik natiqliyə dair nümunələr üzərində iş aparılır və hər qrupa müvafiq növlər üzrə çıxış hazırlamaq tapşırılır.

30-cu məşğələ. Heydər Əliyev natiqliyi (1 saat).

Müəllim məşğələni ulu öndər Heydər Əliyevin çıxışlarından biri üzərində qura bilər. Səs yazısı və ya videogörüntülər dinləndikdən sonra müasir dövrün siyasi

liderlərindən biri kimi Heydər Əliyevin nitqini səciyyələndirən xarakterik cəhətlər şagirdlər tərəfindən qeydə alınır və şərh olunur. Bu zaman səsin tempri, natiqin söz seçimi, mimika və jestləri, auditoriyanın səviyyəsi, emosional durumu kimi mühüm amillər ayrıca götürülməlidir. Müəllim şagirdlərin fikir axınını istiqamətləndirməli, onları düzgün mühakimə yürütməyə sövq etməlidir. Məşğələnin sonunda siyasi natiqliyə xas cəhətlər ümumiləşdirilməlidir.

31-32-ci məşğələlər. Bədii qiraət (2 saat).

Birinci yarımildə bu mövzuda şagirdlərlə iş aparıldığından məşğələ daha maraqlı təşkil olunmalıdır. Belə ki, şagirdlərin sevib-seçdikləri şeir nümunələrinin əzbərdən söylənməsi və ya ifadəli oxusu məşğələdə əsas iş kimi həyata keçirilməlidir. Bu da müəllimə ilboyu keçirilən məşğələnin şagirdlərin mədəni nitq bacarıqlarının inkişafına nə dərəcədə təsir etdiyini müəyyənləşdirməkdə kömək edə bilər. Hər bir şagirdin ifası qrup yoldaşları tərəfindən qiymətləndirilir. Müəllim yüksək ifa tərzilə fərqlənən şagirdləri müəyyən hədiyyələrlə (yaxşı olar ki, kitabla) rəğbətləndirə bilər.

33-34-cü məşğələlər. Mədəni nitq şəxsiyyəti səciyyələndirən mühüm göstərici kimi (2 saat).

Müəllim mövzunu “Danış, deyim sən kimsən” aforistik deyimi ilə başlayır. İnsanın bir şəxsiyyət kimi tanınmasında mədəni nitq amilinin mühüm rol oynadığı gətirilən nümunələrlə açıqlanmalıdır. Bunun üçün bədii obrazların təhlili daha münasib hesab olunur. Nümunə üçün İ. Şıxlının “Dəli Kür” romanındakı personajların nitqi götürülə bilər. Cahandar ağanın nitqi ilə Molla Sadığın, eləcə də digər obrazların nitqi müqayisə edilməklə təmsil etdikləri zümrənin (təbəqənin) baxışları, onların şəxsi keyfiyyətləri şərh oluna bilər.

Yekun məşğələdə şagirdlərin gələcək həyatda mədəni nitq vərdişlərinə həmişə diqqət yetirmələri tövsiyə olunur.

Ədəbiyyat

1. Abdullayev A.A. Nitq mədəniyyəti və natiqlik sənəti, Bakı, 1973.
2. Abdullayeva N.Ə., Məmmədov Z.T. Nitq mədəniyyəti məsələləri, Bakı, 1998.
3. Abdullayev N.Ə. Nitq mədəniyyətinin əsasları, Bakı, 2013.
4. Axundov A.A. Dil və mədəniyyət, Bakı, 1992.
5. Babayev A. Azərbaycan dil və nitq mədəniyyəti. Bakı, 2009.
6. Dil mədəniyyəti, Bakı, 1972.

7. Həsənov H. Nitq mədəniyyəti və üslubiyyatın əsasları. Bakı, 1999.
8. Qurbanov V. Nitq mədəniyyəti və üslubiyyat, Bakı, 2011.
9. Məmmədov M. Ana dili və nitq mədəniyyəti məsələləri, Bakı, 2004.
10. Nitq mədəniyyəti məsələləri, Bakı, 1988, 1992.
11. Yusifov M. Nitq mədəniyyətinin əsasları, Bakı, 1997.